

4231

~~31111~~ 55
П Л Я Н О В Е
ГОСПОДАРСТВО

— ВЕЛИКА ПРОБЛЕМА НАШОЇ ДОБИ

27.

11. 11. 11

10

~~ЖЖЖЖ~~

С. 9.

КАРЛО КОБЕРСЬКИЙ

ПЛЯНОВЕ ГОСПОДАРСТВО

4231
Нак. Льв. обл. -
№ 29 (17) - 1944

— велика проблема нашої доби

ср. 9, 10, 12, 26, 27

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Л Ь В І В, 1937

Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив

Бібліотека Ревізійного
Союзу Українських
Кооператив
ч. 55.

Державна установа
наукова бібліотека
№ 2788

ПЕРЕДМОВА.

З кличем „п'янової господарки” стрічається громадянин в сучасний мент щораз частіше: пропагують його і урядові газети і многі політичні партії; декому здається вже навіть, що „п'янова господарка”, це лік на всі недуги нинішнього господарства, на всі кризи і всі соціальні неспокої.

Для українського громадянства проблема ця подвійно важна, бо поширення державного п'янового господарства несе в собі загрози для розбудови нашої національної економіки, як приватницької, так і суспільної.

Це, що тут подаємо, це відчит, який мав автор в „Товаристві українських кооператорів” у Львові; частини його друкувалися у „Господарсько-Кооперативному Часописі”. Очевидно, що матерія сама по собі варта того, щоби опрацювати її широко і всебічно; невідомо ще сьогодні, чи знайдеться у нас змога видати таку більшу працю.

Львів, у лютні 1937 р.

АВТОР.

І. ДЕРЖАВНЕ ГОСПОДАРСЬКЕ ПЛАНУ- ВАННЯ. КООПЕРАТИВНЕ ПЛАНОВЕ ГОСПОДАРСТВО.

1. Як дійшло до клича „плянової господарки”.

Коли новітній промисловий капіталізм здобував світ, тоді він ішов під прапором господарської свободи. Міщанська купецько-промислова верства вимагала для кожного громадянина рівного права оснóвувати яке хоче підприємство. Від держави не вимагала нічого більше, крім охорони правного ладу внутрі й оборони границь держави від зовнішнього ворога.

Це була доба господарського лібералізму. На тих кличах розрісся новочасний могутній фабричний промисл і всеобіймаюча міжнародня торгівля. Вільноторговельна Англія стала банкирем земної кулі, а Злучені Держави Америки, дякуючи громадянській свободі, побудували за пару десятків літ на півдиких преріях новочасні залізниці, міліонні міста і перегнали стару Європу в ділянці новочасної техніки.

Але культурно більш відсталі народи Європи не змогли використати новітніх здобутків техніки і промислової організації в такій широкій мірі, як англьосаксонські країни. Крім того, не маючи таких колоній як Англія, не мали змоги такого торговельного розмаху. У вільній конкуренції з розвиненим фабричним виробництвом Англії континентальні країни не додержували їй бігу. Їх полотно й сук-

на були дорожчі й гірші, як англійські; їх став-
леві вироби ще до недавна не могли мірятися
з англійськими. Була загроза, що ціла Німеч-
чина, Австро-угорщина, навіть Франція й Іта-
лія будуть ходити тільки в англійського výro-
бу матеріях та вживати тільки англійських за-
лізних виробів. І на випадок війни континен-
тальні країни не матимуть навіть власного ви-
робництва зброї...

Отже на суші Європи піднялися голоси з
вимогою розбудови власного новітнього, фа-
бричного промислу, який би заступив серед-
ньовічні рукодільчі майстерні. Вже Напо-
леон, вожд Французів, розпочав був плянову
господарську боротьбу з Англією, якої ме-
тою було зробити Францію незалежною еко-
номічно від свого північного сусіда. В другій
половині 19-го століття об'єднана Німеччина
підносить у себе подібні кличі. Але не штука
сказати: розбудовуймо промисл. Кожний по-
винен це знати, що мала дитина не може від-
разу братися до бійки з дорослою людиною.
Треба тій малій дитині дати спершу опіку й
поміч, аби вона набрала сил. І континенталь-
ні держави заводять у себе охоронні
мита при ввозі заграничних продуктів. За-
граничний продукт, привезений до краю, по
оплаті високого мита стає такий дорогий, що
краєві продуценти мають змогу також підно-
сити ціни. Зачинається скріплена митна
протекція для краєвого виробництва.
Вона стає щораз загальніша, а особливо роз-
ростається після великої світової війни.

Це був перший великий вилім у системі
господарської свободи (лібералізму). Зробили
його держави під впливом господарського
націоналізму, зокрема змагання до розбудови
власного промислу. (Нині маємо в різних

краях мита також від ввозу рілльничих продуктів. Завела такі мита навіть Англія, бажаючи розвинути в себе хліборобську продукцію).

Потім прийшов ще й другий удар в лібералістичну господарку: **к а р т е л і**. Коли в ході розвитку фабричного промислу перемогали ті підприємства, що мали більше капіталу, то в деяких, основних, галузях промислу і гірництва почалося зосереджування (концентрація). Слабші банкрутували, їх поїдали сильніші великани індустрії. Стало доходити до того, що приміром в продукції заліза яких 80—90 процентів всієї продукції було в руках якоїсь десятки фірм. Відома річ, що як конкурентів багато, то їм трудно між собою зговоритися. Але інша річ, коли їх є кілька чи кільканацять. Тоді їм дуже легко зійтися разом і порозумітися.

Таке порозуміння великих підприємців відноситься очевидно в першій мірі до цін. Навіщо перебігати один одного низькими цінами — коли можна умовитися всім щодо одної високої ціни? Тоді покупець мусить так танцювати, як картель грає.

Від 80-их років минулого століття починається постійний розвиток картелів у всіх державах новочасного індустріалізму. Цей розвиток не закінчився й до нині, а в таких державах як прим. Польща, він прибрав найширший розмах саме в останніх часах.

Оборонці капіталістичного ладу беруть в оборону очевидно й картелі. Оправдують їх таким чином: лад повної свободи веде до замішання, до невпорядкованого господарства. Раз є товару за багато, раз за мало, ціни скачуть то вгору, то вниз. З того приходять кризи. Треба, щоби в господарстві був якийсь

лад і порядок. Треба продукувати лише стільки, скільки потребує ринок. Цю роботу саме роблять картелі. Підносячи такі думки, оборонці картелів перехопили тільки ті погляди, що їх розвивали деякі соціалістичні письменники.

Одначе — чи картелі справді зуміли dokonати такого діла? Чи завели лад в суспільне господарство? Чи узгіднили продукцію з вимогами ринку (спотреби)? Чи унеможливили кризи?

На ті всі питання дала вже відповідь сама історія. Картелі і трести (ще тісніші об'єднання промисловців) не зуміли, чи не схотіли поставити промислової організації так, щоби вона була насправду впорядкована і служила потребам суспільства. При картелях капіталістичне підприємство лишилося тим, чим було перед тим: засобом для витиснення як найбільшого зиску з населення. Хоч картелі й дійсно усували конкуренцію, то тільки на те, аби шрубувати вгору ціни. Хоч регулювали продукцію, то звичайно не в користь суспільства, а на його шкоду. Коли треба було продукувати багато і дешево, аби всі були ситі, то вони нераз воліли продукувати мало, але дорого; нераз застановляють копальні й фабрики, платячи їх власникам „постійне”. А коли, дякуючи картелям, ціни йшли в гору, тоді окремі фабриканти виломлюються з під картельної карності і на лоб на шию продукують маси товару. Крім завишки цін — все інше лишилося по старому: лишалася погоня за зиском, як єдина ціль, і боротьба всіх проти всіх, як засіб до тої ціли.

Жахливим доказом тієї правди була сучасна господарська криза.

Не треба отже дивуватися, що в часі цієї кризи на ново віджила думка про конечність регулювання господарства згори, про потребу ладу й порядку в суспільнім господарстві.

2. Народини думки про державне кермування господарством.

Як лік на невпорядкованість приватно-капіталістичної господарки, як охорону від частих криз — вже під початку 19-го століття підносилися думки, щоби держава обняла контролю над промислом і торгівлею. Перший підніс цю думку і ширше уґрунтував славний свого часу суспільний реформатор Француз граф Сен Сімон. Ширше її розробив в половині 19-го століття теж Француз Люї Блян (відомий теж як творець робітничих продукційних товариств у Парижі). Пізніше приєднуються до цієї думки й деякі німецькі діячі, головню провідник робітничого руху Ферд. Ляссаль, відтак Карло Маркс і його друг Фридр. Енгельс. Також професорам Шефле і Ваґнерові (відомим під назвою „соціалістів з катедри”, теоретикам т. зв. державного соціалізму) була дуже близькою думка про державну контролю над приватною господаркою, особливо над промислом.

Другий напрям соціалізму — соціалізм спілковий, або „федераційний”, по смерті Шарля Фуріє і Пера Прудона довгий час не мав в Європі прихильників.

Але не тільки в таборі соціалізму жевріла думка про державне керування народнім господарством. Також школа т. зв. національної економіки, (визначні речники: Фридрих Ліст в Німеччині, проф. Кері в Америці), відходячи сильно від науки про повну свобо-

ду торгівлі і промислу, наближалася до думки про державу, як найвищого керманіча народного господарства. Що правда, ані Ліст ані його учні не йшли так далеко як учні Маркса й Енгельса, не вимагали прямого переходу в руки держави засобів продукції; вони тільки ждали від держави охоронних мит для промислу, підпирання експорту, виховування громадян в дусі самовистарчальности, фахового шкільництва і т. д.

На деяке оправдання тих всіх течій, які на довго до світової війни ставили у свою програму вивласнення на річ держави фабрик, копалень, банків, великих торговельних підприємств і т. д., треба сказати те, що вони мали на думці державу демократичну, влада якої мала вийти з загального голосування, а уряд мав стояти під народньою контролею.

3. Вплив большевизму, кризи і воєнного напруження.

Програму у державлення (або етатизації, чи націоналізації) господарства довели до очевидної нісенітничі російські б о л ь ш е в и к и. Вони пішли у своїх плянах куди далі, як приміром німецькі соціяльні демократи. Большевики, прийшовши до влади, захопили не лиш усі фабрики, зліквідували банки, заборонили всю приватну торгівлю; вони зробили те саме й на селі, силою заганняючи селян у нову панщину, якою є від 1929 року їх колхозы. 11.

Большевизм є при владі вже близько 20 літ. Історія його володіння ще не написана і нажаль, в Європі навіть мало відома. Європа знає певні зовнішні факти й події; про внутрішні ходи й практики большевизму загал

в Європі не знає майже нічого. Многим людям, які до недавня були засадничо ворожі до кровавих метод управління (в большевизмі такі практики хлібом будня). — починає імпонувати факт, що большевизм держиться і навіть — розбудовує промисл. Вони не бачуть тих жертв, якими окуплені перша і друга сталінська пятирічка; не добачують руїни села — бо хто цікавиться так дуже селом? Приїзжі дивляться на місто, а большевицький режим про місто дбає передовсім, бо його більше боїться. Є фактом, що в Європі, під впливом большевицької пропаганди, починають миритися з думкою про удержавнення промислу, торгівлі а може й сільського господарства. Кажуть вже: це річи, „про які можна дискутувати”. Чимале значіння мала власна рекляма большевизму; що в нього, мовляв, не має безробіття ні на селі, ні в місті, що там „пляново” використовується всі природні багатства країни і т. д. Як бачимо, в Європі деякі чинники почали думати про те, чи не добре було би в дечім наслідувати господарські методи большевизму.

В Європі почало входити в моду укладати теж різні пятирічні, трирічні, чи 10-річні пляни господарської розбудови. Ярий противник большевизму, німецький націонал-соціалізм, переводить саме тепер свою 4-річку. Італійський фашизм ще перед 10-ти роками перевів великі акції за розбудовою сільського господарства, осушкою болот і т. д. наслідуючи у тім вдечім совітські методи.

Рух до державної контролі народнього господарства дістав особливого розгону в Європі й Америці по вибуху світової господарської кризи. Ніхто не перечить, що держава в тім часі мусіла вміша-

тися в господарські справи. Вона не могла спокійно придивлятися, як криза викидала на вулицю мільйони працівників, доводила до банкруцтва тисячі банків і торговельних підприємств, як приганяла на вулиці міста тисячі зруйнованих хліборобів. Держава видавала закони про віддовження, про примусову обнижку відсотків, про заборону валютних спекуляцій, про примусове обмеження засівів, про скорочення дня праці, про підвишку платень і цін, переводила великі публичні роботи, при допомозі відділів безробітних ітд.

Уряди приступили всюди до далекоїдущих змін і держаться при владі лише о стільки, о скільки вміють дати працю безробітним та полекшу хліборобам. Всі вони засягають своїми розпорядками й законами сильно до приватного господарства громадян.

Правда, в Європі ані в Америці ніде не прийшло до того, що є в Совітах: до повного вивласнення й удержавнення. Засада приватної власности залишилася непорушною. Але те, що робиться, і що хочеться робити під назвою „плянового господарства”, сильно ту приватну власність та ініціативу обмежує. Держава приписує громадянам, що і кілько вони мають продукувати, встановляє ціну сирівців і праці, піддає деякі промисли під концесійну систему (вільно тільки тому, хто дістане на це концесію), роздає дозволи на експорт товарів (контингенти), а буває навіть, що призначає, кому мається продавати і т. д.

Деякі з тих реформ, окрім кризи, спричинені також політично-військовими потребами держав. Але все таки, нема сумніву, що часто, дуже часто держава пішла занадто далеко у своїм втручання в господарські спра-

ви. У чимало випадках з державної „плянової господарки” виходить не користь, а шкода, не поправа, а погіршення матеріального стану громадян, не збільшення суспільного доходу, а його зменшення.

4. Чи завжди державне кермування виходить господарству на добре.

Не можна сказати, що втручання держави в господарство є завжди небажане, та що завжди дає лихі наслідки. Іноді воно є ко-
нечне — приміром в часі наглих криз; якщо розумно переведене, може дати корисні наслідки*). Одначе, коли державне кермування стає **правилом**, коли держава хоче взагалі у-
правляти продукцією й торгівлею, то звичайно з того виходить лише шкода для суспільства.

Здається, що не треба тут вказувати на приклад СРСР, де „пляновість” доведено до крайности, де сцентралізовано в руках держави все — від управи ріллі, до торгівлі шпильками, де удержавлено навіть казанок, в якому вариться щоденна страва у колгоспі. Який з того вийшов „добробут” і які життєві розкоші для громадянина — річ загально відома.

*) Нині нема вже сумніву, що реформи уряду Рузвельта в Америці (скорочення часу праці в промислі, обниження доляра, хвилеве зменшення засівів в хліборобстві, великі публичні роботи і т. д.), допомогли до загальмування кризи. Дали наслідок, великі публичні роботи уряду Гітлера в Німеччині (хоч і на воєнні цілі), так само й теперішні реформи уряду Блюма у Франції (скорочення часу праці, валютарна реформа і т. д.). Мали своє значіння віддовжечені закони для хліборобства Румунії, Польщі, Югославії, Чехословаччини.

Звернемося до тих держав, де ще етатизм (удержавнення) не зайшов так далеко; де він поки що держиться в межах „плянового кермування” приватним господарством. У многих вже випадках таке кермування показалося лихою вигадкою.

Прикладом такого кермування, може послужити досвід з **цукровою господаркою** в Польщі. Від 1925 року існує тут „цукровий закон”, який виріб цукру зробив майже монополем, хоч і приватним. Закон цей завів контингенти на фабрикацію цукру (дозволи на виріб). Контингенти розділює між цукроварні влада в порозумінні з цукровим картелем. Кожна цукроварня має обов'язок старатися частину цукру вивезти за границі; цей цукор є вільний від споживчого податку (акцизи) і інших оплат (до грудня 1935 року акциза виносила 43½ гроша від кіля цукру). На ділі експорт був майже завше стратний. Прим. в році 1931 узискано за кільо експортованого цукру всього 24 гроші, в 1933 році — 17 грошів, а в 1935 році всього 11 грошів. Страти при цім експорті покривалися з зисків від цукру, проданого внутрі держави. Тимто ціна в краю, яку теж нормувала держава, була завжди дуже висока. Гуртова ціна була ще в початку кризи 1,50 зл. за 1 кг., потім 1,25 зл. а щойно від грудня 1935 її обнижено до 96 грошів (в тім є вже акциза й інші публичні оплати). Зиск на кільограмі цукру проданого в краю був величезний; він покривав усі страсти на експорті, а крім того ще давав цукрівням такі надвишки, що цукровий промисл в Польщі був і є ще найбільш рентовним фабричним виробництвом.

Здавалосяб — все гарно. Картель районувавринки збуту, щоби одні цукроварні не дуже

входили в терен збуту других; ціни були калькульовані так високо, що забезпечували дохід навіть тим цукроварням, що мали старе, немодерне урядження, а які картель визнав зовсім невідповідними — ті він застановляв у праці, даючи їм грошеву винагороду за постій — одним словом все було вповні зосереджене, розплановане і впорядковане.

Але які були наслідки того „впорядкування”? Вони були видні ще перед кризою, але в цілій своїй шкідливості виявилися в часі кризи. Через високі ціни цукру спотреб цього важного відживчого артикулу була в Польщі завше дуже мала: в році 1929, в часі найвищої конюнктури вона досягала ледви 12 кг. на душу за рік, тоді як прим. в Данії в тім часі припадало на душу 48 кг., в Злучених Державах Америки 53 кг., в Чехословаччині 28 кг. А в тяжких роках кризи спотреба в Польщі злетіла в році 1933 до 8½ кіля. Отже вслід за тим зменшилася і продукція цукру і зарібки хліборобів-плянаторів. Експорт летів стрімголов вниз, аж врешті опинився на рівні одної третини того, що вивозилося до кризи. Вкінці й держава і навіть картель побачили, що така цукрова політика веде до занепаду цукрового промислу взагалі. Держава щораз менше одержувала й тої заграничної валюти, про яку їй розходилося.

Нарешті під натиском критики цілого суспільства вкінці 1935 р. обнижено ціну цукру, так що в роздріб він тепер продається по 1 золотому. Цукровий картель грозив, що матиме страту і не буде звідки покривати втрати на експорті. **Одначе сталося якраз навпаки:** до кінця 1936 року збут цукру в краю піднісся на цілу третину (о 31%). Експорт упав ще більше, а загальний зиск цукрова-

рень зріс цього року на 3 мільйони. З цукром вийшло те саме, що перед двома роками з цементом, якого збут теж піднявся по обнижці ціни і розв'язанні картеля.

Досвід показав наглядно, що ціла 10-літня „плянова цукрова господарка“, була помилкова і просто шкідлива для народного господарства. Крім фабрикантів, користь з неї була лише для заграничних покупців, які могли дешевим цукром з Польщі кормити навіть безроги.

Нема сумніву, що держава, хочби навіть того не мала окремо на цілі, то у своїй господарській діяльності завше змагає до **збільшення своїх доходів**. В „цукровій справі“ ми бачили, що ходило про заграничну валюту і про дохід з оплат в краю; те саме бачимо в діяльності монополів (спірт, тютюн, сіль, сірники, залізниці, почта, радіо, обезпечення). Коли в Польщі удержавнено **обезпечення від вогню**, то зроблено це виключно для збільшення доходів держави. Відтак держава взяла у свої руки Каси Хорих, пенсійні та інші **соціальні обезпечення**. Ці установи, поки були самостійними, громадили великі грошові резерви. Від часу, як перейшли в державне завідування, держава вживає значну частину тих фондів як джерела кредиту для державного скарбу; держава має отже в соціальних обезпеченнях велику фінансову поміч; але самі суспільні обезпечення на цьому не вийшли добре, бо втратили право самостійно розпоряджати своїм майном.

Ми обмежилися тут до прикладів з Польщі, як терену, що безпосередньо інтересує нашого читача. Якби розглядати справу ширше в світовому розмірі, то треба би написати про лихі наслідки державного плянізму не

реферат, а цілу книжку. Можна би виткнути дещо навіть зарядженням уряду президента Рузвельта у Злучених Державах. Бо коли такі реформи Рузвельта, як зменшення часу праці у промислі, девальюація долара, заведення соціальних забезпечень, віддовження фермерів і т. д. мали всі свою льогіку і народногосподарську доцільність, то не можна того сказати прим. про зменшування площі засівів, яке тягнеться вже цілими роками, при чому держава платить фермерові відшкодування за облогом лежачі простори; можна мати сумніви, чи доцільним було масове вибивання худоби в роках 1933 і 1934 і т. п. Ці методи в дечім нагадують відомі бразилійські „кавові інтервенції”, де держава викупує у плянтаторів надмір збору кави і просто їх нищить — на згіршення цілого світу.

Також з практики „плянізму” в Німеччині, Італії, Франції, можна би навести факти, що говорять про шкідливі перерости цієї господарської системи.

5. Плянове господарство і бюрократизм.

Бюрократизм — це панування урядника над громадянином, це надмірний розріст канцелярщини й формалістики, який дуже часто противиться засадам ощадної і справної господарки. Кожний більший апарат має нахил до бюрократизму, а державний особливо. Державний урядовець має право примусу над громадянином, отже часто вважає, що не му-сить числитися з ним. Цей дух вдирається й у господарство, коли воно підпаде під керму держави. Коли урядовці держави дістають нагляд над приватним господарством,

торгівлею, хліборобством, коли від них має залежати доля підприємця, тоді є поле для дошкулювання громадянам канцелярською волокитою, ба навіть до перекупств, хабарництва і под. нездорових проявів.

Одним з найбільш практикованих засобів державного кермування господарством є **концесійна система**. На місце вільної торгівлі прим. тютюном заводяться концесії на гуртівні, або й на деталічну продаж. Заводиться концесійний примус прим. на оцет, дріжджі, на продаж ліків, спирту і т. д. Як у практиці виглядає добування таких концесій, кілько з того виходить деморалізації, а як мало правдивої користи для суспільства — це річі загально знані, про це розказують численні випадки процесів за хабарництва по урядах. Є-ж спеціалісти, які з того тільки утримуються, що „вміють походити де треба” і добувають концесії за оплатою.

Листу концесіонованих підприємств збільшено тепер через заведення концесійного примусу на молочарні. Зроблено це за прикладом Німеччини, де таку концесію заведено у 1933 році. В Німеччині крім концесії, заведено ще й районізацію між молочарнями, отже фактичний монополь. В однім районі може існувати лише одна молочарня, конкуренція знесена. Продуцент молока, коли хоче його продати, мусить доставляти лише до тої концесіонованої молочарні, що є в його районі. Які з того можуть виникнути небезпеки в трактуванні доставця, це собі нетрудно уявити. Багато хліборобів в Німеччині відтягається від доставки молока до молочарень, які платять ціну означену державою, а стараються продавати „з під руки”. Це стверджує головний орган молочарства „Molkereizeitung” (травень 1936). Бо де є монополь,

там є накидання цін продуцентів і консумен-
тові. (Тимто найбільше нарікань на бюро-
кратизм находимо в совітській пресі, бо Со-
віти це країна найбільшої монополізації й бю-
рократизації).

Де є бюрократизм, там є **торговельна
отяжілість і неточність**, там є байдужість до
ощадности й господарности. Працюється тіль-
ки від означеної години до години, ані міну-
ти довше; як є втрата — то покриє це скарб
— чого тим журитися? Навіщо турбуватися,
чи державне підприємство буде в силі дати
державі податок — адже-ж це все одно як
державна каса! От-тому державні підприєм-
ства звичайно є зле загосподарені, не пла-
тять податків, часто мають дефіцити, а клієн-
та-громадянина обслуговують так, якби во-
ни йому ласку робили, що йому продають,
а не він, що в них купує. Це знає кожний, хто
мав коли діло з якимсь державним монопо-
лем. Якби державним підприємствам віді-
брано їх монопольне становище, якби вони
мусіли стати до конкуренційної боротьби
з приватними підприємствами, то мало котре
би втрималося при житті! А так, існуючи, во-
ни по більшості є тягарем народного госпо-
дарства.

Таких самих прикмет можуть набрати
й недержавні підприємства, коли їх працею
береться кермувати держава. Держава зі сво-
їм нахилом до усування вільної конкуренції,
заводячи „плянове господарство” підпирає
думку про приватні монополі. Тому піддер-
жує картелі, іноді пробує заводити навіть
примусові картелі. У Чехословаччині 1934 р.
й у Франції 1936 р. заведено **монополь скупу
збіжжа**. Скуповувати збіжжа мають право ли-
ше ті фірми (кооперативи або приватні осо-
би), які дістали на це концесію. Ціни збіжжа

назначає монополію. Вільна торгівля заборонена. Хліборобам заборонено більше обсіяти поля, як у році 1930. Ці обмеження свободи викликають вже тепер чимало спротивів в Чехословаччині а держава мусить до монополію доплачувати коло 30 мільонів річно.

Чимало клопотів має польська держава зі своїми державними лісами. Це величезні господарства, з сотнями лісових промислових заведень; державна контролія весь час має до діла з їх неощадною господаркою. Хто був колинебудь у тих лісах, мусів бачити, які там марнуються величезні засоби дерева, нераз дуже гарного матеріялу. Всі заміти найвищої контрольної палати доси не давали успіху. Др. Бернадзікевич у книжці про „Перерости етатизму” наводить факт, що в році 1933 при доставках підкладів для залізниць з державних тартаків забраковано аж 69% доставки, тоді як матеріял з приватних достав мав всього 7% хиб. Це все є очевидні наслідки негосподарности і бюрократичної неохайности.

Недобре булоби, якби таку „плянову господарку” малося заціплювати і приватному подарству, в тім числі й кооперації!

6. Пляновість в кооперативнім господарстві.

Коли є правдою, що кризи приходять тоді, як продукція перевищує спотребу — то кооперація, поширившись, може чимало спричинитися до поборювання кріз.

Погляньмо на господарку кооперації споживачів. Її система відома: наперед розбудуємо сітку спотребних крамниць, відтак основуємо союзні гуртівні для закупу потрібних для тих крамниць товарів. Коли ж у союзі назбируються більші капітали, тоді він

приступає до оснóвування власних продукційних станиць. Фабрикує мило, пасту, меле муку у власному млині, гарбує шкіру, шиє всяку обуву, тче матерії і шиє готові одяги і т. д. Усі ці товари він розсилає по союзних кооперативах і ніколи не робить товару більше, як має на них збут. Чи можна собі подумати, щоби кооперативний союз „дусився” від надміру товарів власної продукції? Щоби затоплював у морі каву, палив у вагонах пшеницею, якої закупив за багацько і не може продати, бо ціни впали? Такого директора союзу самі кооператори відіслали б до дому поправи або до дому для умово хорих. Бож союз не біржевий спекулянт: він не фабрикує на непевний ринок, „ануж удасться більше продати і більше заробити!” Він має своє точно означене, практикою перевірене місячне запотребування і не спекулює на жадні несподівані ринки збуту.

Як бачимо, кооперативна промислова продукція в самій своїй основі є оперта на господарським **плянні**; вона є **плянковою господаркою** в найкращому значінні слова. Це дійсно впорядкована система, в якій не може бути ніяких кріз збуту ані великих несподіванок через знижку або звишку цін: бо й що до цін власної продукції, то кооперація має свої власні закони й звичаї. Практика добре поставленої європейської кооперації показує, що гуртові ціни виробів кооперативних фабрик є завше значно нижчі від цін з приватних фабрик. (Памятаймо, що в Європі кооперативні фабрики продають товар виключно тільки кооперативам, членам союзу, жадним приватникам).

Ми були і є ще свідками великої кризи в Англії, Америці, Франції, Німеччині. По

більшості ці країни вже виходять з неї. Жертвою кризи впали тисячі приватних фабричних підприємств. Одначе ми не чули про ліквідацію якоїсь більшої кооперативної фабрики чи товарової гуртівні. (Випадки ліквідації кооператив в Німеччині пояснюються головно політичною агітацією проти кооператив з боку урядової партії). Кооперативні підприємства не редукували масово персоналу, себто не причинювалися до збільшення безробіття. Серед загального замішання й переполоху вони були островами найбільшого розмірно супокою, певности й ладу.

Загляньмо тепер у другу велику галузь кооперативної організації — в область **кооперації продуцентів**. Може там є той хаос, нелад і та „непорядкованість”, яку щойно мусить направляти своїми мудрими декретами і розпорядками державний бюрократ?

Ця частина кооперативної армії буде кооперативи для заupu потрібних хліборобові й ремісникові матеріялів і приладів, основує спілки для збуту продуктів, або для їх перевірки і відтак збуту.

В тій ціли організує торговельні станиці, виробничі майстерні і фабрики, кредитові й асекураційні установи то-що.

Закупочні підприємства, доставляють селянинові й ремісникові потрібні їм матеріяли, а як треба, то й самі їх роблять у власних фабриках; тут маємо зовсім таке саме явище, що в кооперативнім царстві спотреби. Все робиться **для своїх членів**, на точно означений ринок і запотребування. Про якийсь більший нелад і хаос тут не може бути й мови; нема ґрунту для спекулятивного нагромадження товарів в надії на більші зиски. Це все відпадає, бо відборцями товарів є самі члени ко-

оператив і кооперативних союзів, які не дозволять діяти на свою шкоду. Відпадає також потреба робити якісь надзвичайні спекулятивні закупи товарів для членів, бо ринок збуту кооперативи (чи союзу) є означений і відомий, і кооператива не повинна йти поза той ринок (продавати повинна тільки членам).

Остає ще друга ділянка кооперації продуцентів: **збутові кооперативи**. Вони дбають про як найдогідніше згрошевлення продуктів хлібороба й ремісника. Це кооперативні молочарні, м'ясарні, організації для збуту збіжжя і тварин, млини, цукроварні, крохмалярні, і т. д., і т. д. Нині вже хіба сліпий не бачить, а глухий не чує про величезні заслуги тих організацій для впорядкування обороту різними продуктами. Аджеж данські молочарні і беконярні навчили весь світ, як має виглядати поступова і впорядкована господарка у названих ділянках; ірландські кооперативи прогнали з ірландських сіл і містечок зграї галапасницьких згінників і молочних фушерів, які затроювали населення фабрикованим шміром під назвою „масла”; аджеж в Канаді нині до трьох четвертин пшениці переходить через фермерські збутові кооперативи (пшеничні пулі), які свою продукцію доставляють у великій мірі англійському кооперативному союзові — все в найбільшому ладі і згоді, на обопільне вдоволення.

Але навіщо йти далеко світами? Хібаж ми в нашому краю не бачимо осягів поступового молочарства? Хіба наша молочарська кооперація не оздоровила ринку молочних продуктів, не навчила міста їсти смачне і здорове масло, не викорінює в цій ділянці старого партацтва й неладу?

А хіба штемплювання яєць, яке дає покупцеві певність, що він купує не kota в мішку, тільки свіжий товар — не зробило цілої революції в яєчній торгівлі, не поставило її на здорові ноги? А це-ж заслуга кооперації.

Праця збутових кооперативів в передових країнах спирається на **збутових контрактах**. Член підписує кооперативі зобов'язання, що всю свою продукцію доставлятиме лише до кооперативи. Кооператива підписує таке зобов'язання вірності — своєму союзові. Маючи в руках такі контракти, кооператива і союз знають, з якою доставою можуть числитися. **Відпадає всяка непевність і вся небезпека спекуляції**. Часом в контрактах устанавляються і ціни (так, як це робиться приміром при контрактуванні доставки цукрових буряків чи цикорії). Пулінгова система розплати за доставлені продукти дає членові однакові ціни за протяг цілого року і тим здійсмає з його голови клопоти зі скоками цін.

Французький кооперативний теоретик Лявернь (стаття у „Spółdzielczy Przegląd Naukowy“, 1936 ч. 11/12), звертає увагу на те, що держави дотепер, реґляментуючи господарство, робили засадничу помилку: замість привертати назад свободну конкуренцію, захитану картелями, вони ще її зменшували і поборювали. Не маючи на ділі ніякої змоги провірювати калькуляції приватників, держава нормуючи ціни, навіть при добрій волі, ставала співвиновником дорожнечі.

Кооперативне господарство, не вбиваючи вільної конкуренції, через добровільні порозуміння удержує на загал справедливі і сталі ціни; таким чином в міру своєї розбудови, кооперація буде викорінювати спекуляцію і надпродукцію, які є ґрунтом для кріз.

Але плянова праця кооператив іде ще далі по лінії порядкування господарства. Від регуляції збуту кооперативи переходять до **порядкування самої продукції**. Знаємо, скільки кооперація зробила для поправи раси корів і безріг, як через агрономічне порадицтво піднесла в різних краях культуру збіж, расу курей і т. д., і т. д. І не робить вона цього лиш зі самої вільної волі, робить з konieczности, бо торгуючи продуктом в інтересі членів є зацікавлена в тім, аби мати як найкращий і однородний продукт. У виданій саме (в додатку до „Кооперативної Республіки”) книжці **проф. Тугана Барановського** читач найде чимало прикладів, як сільська кооперація впливає на впорядкування і піднесення хліборобського виробництва.

Як бачимо — **в усі ділянки своєї праці кооперація вносить регулюючу, порядкуючу думку**. Треба тільки дати їй повну свободу організації і праці, не треба тратити довіря у здоровий інстинкт самого громадянства — а неоднo нинішнє зло дасться направи́ти.

7. Злагіднення противенств.

Дехто може піднести сумнів в одній точці: що кооперативи продуцентів мають протилежні інтереси, як кооперативи споживачів. Одні хочуть дорого продати — другі дешево купити. Як кооперація залагодить цей природний конфлікт? Чи не потрібне тут вмішання держави, як третього чинника?

Отже хто цікавиться життям кооперації, той буде знати, що й ця (велика) проблема є вже на „робочому столі” кооперативної думки. Вже у всіх країнах працюється над цією справою; ходить про те, щоби звести до співпраці кооперацію спотреби з кооперацією

виробництва, обминаючи зайвих посередників, які стоять між селом і містом. Працюють над цією справою кооператори у всіх державах, є й міжнародня комісія порозуміння обидвох родів кооперації. У многих випадках вже вдалося досягнути поважні успіхи. Певно, ця справа не легка і не скоро буде закінчена, але як є добра воля з обидвох сторін, то успіхи будуть.

Коли вдасться налагодити постійну господарську співпрацю кооператив продуцентів з кооперацією споживачів, от хочби в такий спосіб, як повстала згадана умова канадських пшеничних пуль з англійською гуртвіннею — тоді буде вирішена одна з найбільших світових господ. проблем. Така співпраця внесе чимало ладу й супокую у господарське життя, зменшить терен попису спекуляції, а тим самим ослабить і небезпеку криз.

Кооперація — зі своєю програмою **продукції в міру потреб**, а не в міру виглядіз на зиск, — має величезну **вищість** не лише над приватним одиничним господарством, але й над державним „плянним”. Бо кожне державне плянування коштує населення великі гроші: на контролю, статистику і дороге урядниче завідування. Все це мусять покрити громадяни зі своїх кишень. Кооперативне-ж господарство є господарство добровільних організацій і нічого не вимагає від державного скарбу. Воно не обтяжує громадян жадними новими видатками, а робить свою порядкуючу роботу краще, як апарат державного плянування. Тимто смішні є претенсії держави „направляти” й кооперативне господарство. Нехай державні чинники звернуть своє око передовсім туди, де є правдивий нелад і дика погоня за зиском; нехай заопі-

куються ближче картелями, спекулятивними біржевиками, то зроблять дійсну прислугу суспільству.

Коли нині світ корчиться: в СРСР від благодійств 100%-ої державної „плянової” господарки, яка виголовила п'яту частину земного г'любу; коли в решті світа є десятки мільйонів безробітних завдяки неладові капіталістичного господарства — то кооперація, зі своєю програмою праці, може стати для людства шляхом виходу зі сліпої вулиці. Треба тільки, аби кооператори так вели своє діло, щоби ніхто не мав підстав закидати їм щонебудь. А для того треба, аби кооператори **докладно пізнали свою ціль і методи кооперативного будівництва**. Треба, щоби мали завжди перед очима, кому вони мають служити, якій великій справі. Нехай вони зрозуміють, що перед ними великанське завдання: довести людство до спокою й порядку, до справедливішого поділу доходів, до зниження безробіття — **при можливо найбільшій свободі усіх громадян**.

Такої свободи не гарантує капіталізм, бо через картелі він заводить диктатуру фінансових магнатів над сірим народом; не дає її державна плянова господарка, бо накладає на суспільство кайдани бюрократичного невільництва. Ще найбільше свободи й справедливості гарантує людству спілчанська система.

II. ПОЛОЖЕННЯ КООПЕРАЦІЇ ПРИ ДЕРЖАВНІЙ „ПЛЯНОВІЙ ГОСПОДАРЦІ”.

1. В країнах „тотального устрою”.

Мусимо числитися з фактом, що напрям державно-плянкової господарки у многих країнах вже досить закріплений, а в інших він є в стані росту, особливо як наслідок господарських клопотів. Не хочемо твердити, що цей напрям буде й надалі всюди зростати в силу; не є виключене, що, навпаки, у многих державах (прим. у Злучених Державах, Англії, Франції), в міру виходу з кризи, буде слабнути втручання держави в господарство. На всякий випадок треба нам поглянути, як цей режим нині відбивається на кооперації.

Коли ходить про С С С Р, країну повного удержавнення, то доля кооперації там припечатана. Кредитова і сільсько-господарська зліквідована остаточно в роках колективізації; міська споживча зметена з лиця землі декретом з вересня 1935 року; на папері існує ще сільська споживча, але на ділі це не є вже кооперація. Проводи кооператив не вибрані вільно, а диктовані під терором місцевих партійних ячеек; кооператива не має свободи ані в закупі товарів, ані у калькуляції

цін. Отже що лишилося з кооперації? Сама тільки назва.

Ідім з черги до тих держав, які не завели повного удержавнення, які в засаді визнають приватну власність, а вільну ініціативу й конкуренцію обмежують тільки „плановими” за-рядженнями публичних властей. Очевидно, в першу чергу насовуються на думку ті країни, в яких державний чинник здобув найбільше прав регулювати господарство.

В Італії кооперативи та їх союзи підпорядковані вповні органам держави і правлячої партії. Директори союзів іменовані міністерствами. Суцільність кооперативного руху ослаблена тим, що окремі види кооперації розпарцельовано по окремих „корпораціях”, які є верховними керманичами господарського життя. Кредитові кооперативи опинилися в одній корпорації з приватними банками і банкирами, споживчі приділено до корпорації купців, де вони становлять меншість; сільсько-господарські — є в корпорації хліборобів (де перевагу мають дідичі), продукційні — є в корпорації промисловців, де вони не мають ніякого впливу. Не забуваймо, що у всіх корпораціях засідають з уряду делегати уряду і партії і вони є фактичними управителями корпорацій. В наслідку тих усіх змін кооперативний рух в Італії не робить поступів, можна сказати — завмирає.

В Німеччині, де послідними часами зростає державне кермування господарством, доля кооперації на загал подібна як в Італії. Кооперативи та їх союзи втратили вже багато зі своєї незалежности; проводи союзів є іменовані державним комісарем (таким для ділянки хліборобства є тепер п. Дарре, в ділянці спож. кооперації п. Лей). Споживчі

кооперативи не мають права приєднувати нових членів. Під натиском неприхильної агітації і шкід спричинених погромами організованими з підшептів приватницького світу, пішли в ліквідацію найбільші споживчі кооперативи. На оснування нової кооперативи треба тепер дозволу аж міністерства (так було в царській Росії до 1897 року). — Що до сільсько-господарських кооператив, то вони одержали ніби навіть привілеї: прим. молочарські кооперативи дістали монопольне право скупку молока і продукції масла на збут; деяке виріжнення дістали кооперативи для збуту збіжжя. Але ці свої привілеї вони мусіли приплатити великою урядовою контролею над собою. (Подібно колись большевики зробили споживчі кооперативи монополістами для торгівлі споживчими товарами, але скінчилося повним підчиненням кооператив під державу).

2. У Франції, Чехословаччині, Польщі, Англії, Америці.

Але й у демократичній Франції, де глибоко вкорінені традиції господарської свободи (лібералізму), є вже початки обмеження незалежності кооператив. Коли у 1936 році заводили збіжевий монополь, то єдине право скупку збіжжя дістали закупочно-збутові кооперативи хліборобів. Де таких не було, там потворено по наказу згори нові „збіжеві кооперативи”. Але збіжеві кооперативи не є вже тим, чим були колись: така кооператива потребує затвердження губерніяльної ради, і мусить прийняти в члена кожного продуцента збіжжя, який зголоситься. Кооператива стала наче у-

рядом, а не добровільним об'єднанням. Це вже початок бюрократизації. (Не диво, що французька сільська кооперація вже починає протестувати проти обмежування своєї незалежності). Правда, інші роди кооперації у Франції працюють без ніяких обмежень.

Чимало таких прикмет є вже й у чехословацьких сіль.-господарських кооперативах, від часу, як вони дістали привілеї у збіжевім монополію (1934 рік). Богато хліборобів через те відтягаються від продавання зерна кооперативам (подібно, як в Німеччині є нарікання, що монополіні районові молочарні платять за малі ціни за молоко і тому чимало хліборобів продає молоко поза кооперативами). Наші-ж браття на Закарпатті жалуються, що збіжений монополі видав їх на поталу купців, якими там є Жиди й Мадяри. Інші роди кооперації в Чехословаччині працюють без змін при давніх правах.

В Польщі також проявилися змагання, щоби держава взяла керму над кооперацією, хоч не дійшли вони так далеко, як в Італії або Німеччині. З цих течій зродився новий кооперативний закон з 1934 року, а пізніше молочарський закон, що саме увійшов в життя. Цей закон, як відомо, увів концесійну систему до вільного дотепер молочарського промислу. Був також проєкт монополістичних збіжево-збутових кооператив — на щастя покищо відложених. Новеля до кооперативного закона обмежила сильно свободу діяльності ревізійних союзів, дала міністерству скарбу сильний вплив на „Кооперативну Раду”, піддала директорів ревіз. союзів під затвердження влади і т. д. Найбільше, як відомо, від тих реформ потерпіла українська кооперація; усі волинсько-поліські

кооперативи, проти їх волі, прилучено до польських ревізійних союзів.

В Америці й Англії, хоч теж проявилися змагання до „плянового господарства“, доси ще нічим не обмежено незалежності кооперативного руху. Це завдячує кооперація цих країн глибоко вкоріненим тамошнім традиціям демократичного устрою та дійсній самоуправі товариств і організацій взагалі. Нема також ніяких обмежень для кооперативної свободи у північних, скандинавських країнах.

З цього перегляду бачимо, що далеко не у всіх державах кооперація підлягла обмеженням. Є ще цілі величезні простори, в яких спілчанська праця ведеться з давним розмахом і повною свободою рухів. Обмеженням підлягла кооперація головно в тих країнах, де по війні мали місце різкі господарські або політичні загострення.

3. Тактика кооператорів.

На загал кооперація в цілому світі ставиться з недовірям до державного „плянізму“ і обстоює проти нього засади господарської вільності (допускаючи очевидно обмеження, там де та вільність є явно шкідлива). Гордість кооперації — кооперативи Англії, Швеції, Данії, споживчі кооперативи Франції, сільсько-господарська кооперація Америки й Канади — втішаються повною незалежністю і не дають своєї згоди на засадниче обмежування свободи торгівлі і промислу.

Годі одначе скривати, що тут і там підносяться наче залякані голоси зневіри, чи кооперація й надалі оборонить свою неза-

лежність проти всесильної держави, а як ні, то чи не треба шукати „якоїсь форми співпраці з плянвою господаркою держави”. Така нотка звучала в одній статті французького кооператора п. др. Фоке в органі Міжнар. Кооп. Союзу; подібні думки читаємо в статті п. А. Рапацького (молодшого) у „Сполем” ч. 2. за 1937 рік.

Ті кооператори, що так думають, роблять засадничу помилку, коли мають надію, що дасться погодити державний плянізм з незалежністю кооперативного руху. Одно виключає друге, це ясно видно на прикладі ССРСР, Італії, Німеччини і т. д. Коли керманчем всього господарства має бути держава, то нема місця для рівнорядного незалежного кооперативного керівництва. Отже для кооперації, коли хоче остати собою, нема іншої дороги, як тільки:

усіми силами обстоювати господарську свободу взагалі, а незалежність кооперативних підприємств зокрема.

Загроза втрати незалежності є не лише тоді, коли держава неприхильно наставлена до кооперації. Є та небезпека й тоді, коли держава надто прихильно відноситься до кооперації: дає їй монополь торгівлі, надмірні кредити і субвенції, то-що. Бо тим способом кооперація перестає бути собою, робиться напів урядовою установою, і прибирає на себе не свої завдання — публично-правного органу.

Кооперація мусить відхиляти від себе такі ніби-прихильні пропозиції, як дуже сумнівної вартости „данайські дари”. Особливо-ж не може вона приймати від держави монопольних прав на торгівлю, продукцію, кредитові операції і т. д. Всякий монополь, це

по перше річ крайню шкідлива для народного господарства, а по друге — він руйнує кооперативну засаду добровільности і вільної конкуренції.

Якщо для оборони своєї незалежности кооперація потребує допомоги політичних чинників, то в інтересі свого існування вона не сміє ані хвилини вагатися. Вона мусить шукати звязку з тими політичними силами, які готові обстоювати разом з нею засади вільної торгівлі і конкуренції та демократичні форми організації кооператив. Засади „політичної неутральности”, яку визнає кооперація, не можна викладати так, наче-б кооперація не мала права і обовязку забирати голос в справах господарської політики держави, в справах основного господарського законодавства і т. д.

Треба, щоби в цій справі була повна ясність, виключаюча які небудь непорозуміння.

Очевидно — коли сил наших у цьому змаганню не стачить, коли хвиля етатизації кріпшає і таки накидає кооперації свої обмеження, то кооператори старатимуться в кожній ситуації робити все, що можна, для того, щоби таки робити своє діло, у формах, які будуть можливі. Аджеж робили наші попередники своє діло за царського режиму, робили, що далось і як далось — своє на умі маючи; оснували напр. кредитовий союз на селі, під закритою формою звичайної кооперативи, коли всевладна бюрократія не давала дозволу оснувати нормальний союз. Але не сміють кооператори — під загрозою самогубства — відступати від своїх основних засад і цілей, якими є і можуть бути тільки:

власні сили, самодіяльність населення і будівництво знизу вгору (а не навпаки). Пройде час — бюрократизм виявить свою шкідливість — і кооператори знову гордо нестимуть свої прапори.

4. Історичний погляд.

Тому кругло 200 літ назад Європа переживала добу далекойдучого втручання держави у справи торгівлі і промислу. Це була доба так званого меркантилізму. Меркантилізм ішов в парі з розвитком політичного абсолютизму монархів, особистої їх диктатури). Меркантилізм виріс як форма боротьби держави з хоробливими недостачами старошляхоцького (февдального) устрою. Однак — і меркантилізм скоро виявив недомагання; він довів до таких чудовищних форм бюрократизму, наклав такі пута на розвиток промислу і торгівлі, так знищив всяку свободу, що викликав проти себе цілу бурю революцій (англійську, голяндську, французьку, потім австрійську і т. д.). Він зробив місце устроєві свободної торгівлі.

Пройшло 150 літ з лишком — і на ґрунті надмірної свободи виріс новий феєдалізм, нове закріпощення населення в користь нових маґнатів — з картелів і трестів. Зрозуміло, що нині підноситься нова хвиля протесту і знову на сцену виступає як порядкуючий чинник — держава. Можна сказати згори: держава сповнить свою роллю тільки тоді, якщо на правду поверне господарську свободу громадян, яку знищив капіталістичний феєдалізм. Коли-ж, навпаки, на місце капіталістичного невільництва малоби прийти державно-бюрократичне раб-

ство, то держава свого завдання не сповнить. Створені нею форми „плянової” продукції й розділу дібр викличуть проти себе такий сильний спротив громадян, що „планове господарство” не вдержиться на довшу мету. Грізні прояви такого розвитку маємо вже в ССРСР.

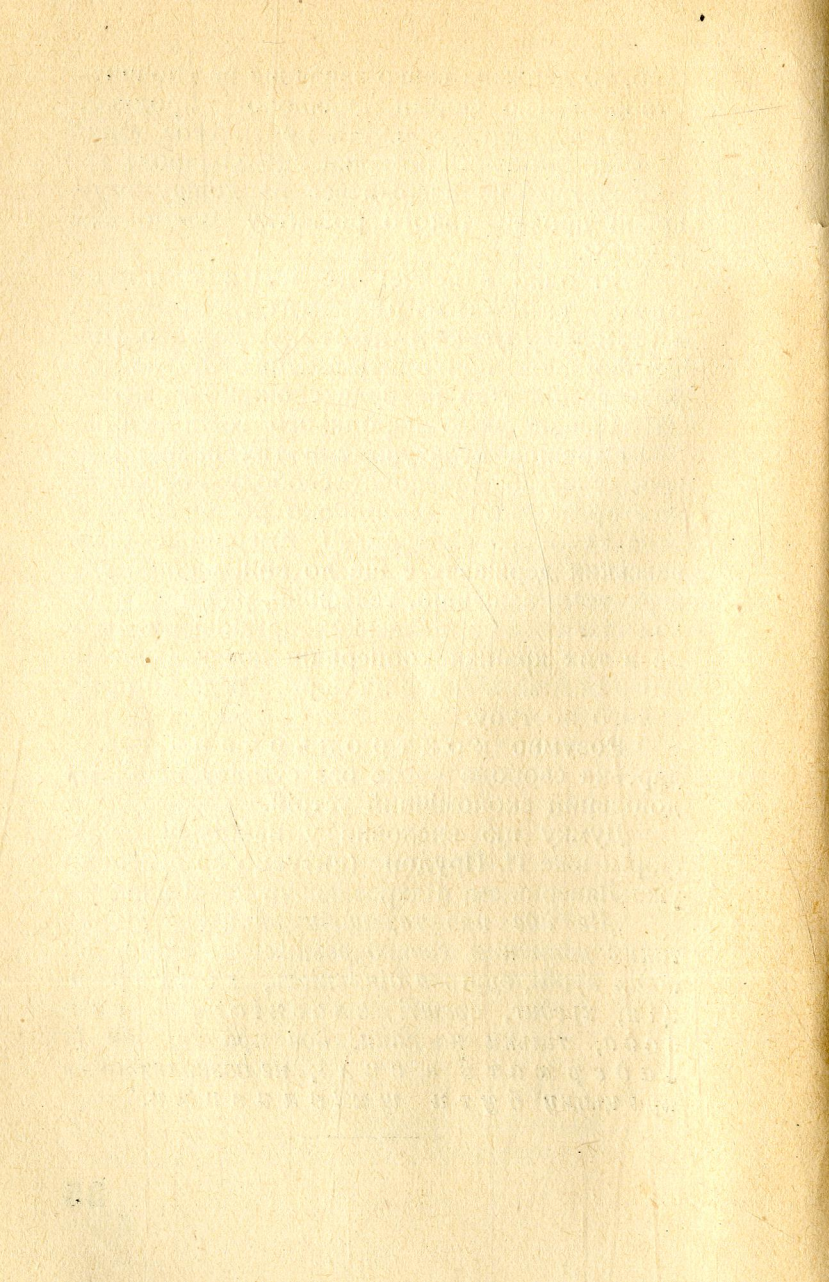
Бо одно є певне: де нема свободи праці, там завмирає змісл господарности і продуктивності. А де того зміслу нема, там приходить занепад. Жадне здорове суспільство не буде спокійно дивитися на занепад свого народнього господарства.

Найвища культура є в тих країнах, де громадянство має повну свободу добровільних організацій, де широко розвинена місцева самоуправа. В Англії, Америці, скандинавських державах є ще до нині школи, університети, залізници, телефони, радіо — у руках вільних громадянських організацій. І саме в тих країнах кооперація досягла найвищого розквіту. Лише ця дорога веде до правдивого поступу.

Розумно к о н т р о л ь о в а н а господарська свобода — це без сумніву найбільш доцільний економічний устрій.

Думку цю висловив у найбільш зрілій формі вже П. Прудон (цитуюмо за згаданим уже Лявернь-ем, підкреслюючи деякі вирази):

„Не йде про те, щоби знищити діяння таких успішних господарських чинників, як: поділ праці, гуртова діяльність, конкуренція, кредит, врешті власність і свобода, тільки навпаки, йде про те, аби їх задержати в силі, не дозволяючи їм при цьому бути шкідливими.”

6p)

РЛ

2788

4231

1327.

КАРЛО КОБЕРСЬКИЙ

~~3441~~

П Л Я Н О В Е ГОСПОДАРСТВО

— ВЕЛИКА ПРОБЛЕМА НАШОЇ ДОБИ

ОГО СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВ, ЛЬВІВ
АВНИЧОЇ С-КИ „ДІЛО“, ЛЬВІВ, РИНОК 10